

KALENDÁRIUM ÉS POLGÁROSODÁS

A naptárirodalom néhány típusa az önkényuralom korában

„A naptárakból, mint halljuk, hazánkban legalábbis fél millió példány szokott elkelni. A tudományosság ezen pártolása mindenestűre igen örvendetes.” – olvashatjuk a Hölgyfutár 1851. évi egyik számában. Az irodalmi napilap Hírharang rovatának e kis remeke, amelyet vélhetően a fanyar humorú újdondász, Nagy Ignác tollának köszönhetünk, a kései kutató vizsgálódásai szerint is közel jár az igazsághoz. Megbízhatóbb adatainkat a kalendárium-kiadókat terhelő közvetett adózási formának köszönhetjük. A naptárbélyegből az államkasszába befolyt összegek alapján megközelítőleg meg lehet állapítani az ország területén kiadott naptárak összpéldányszámát.¹ 1852-ben 400 ezernél valamivel több naptárat adhattak ki Magyarországon. 1858–59-ben a költségvetés szerint a naptárak példányszáma már 500 ezer körül volt. 1868 és 1870 között pedig a kalendáriumok évenkénti összpéldányszáma átlagosan kb. 620 ezer lett. Ez azt jelenti, hogy az 1850-es évek elején kb. 29 magyarországi lakosra jutott egy kalendárium, az 1860-as évek végén viszont már 22-re.

Az egyes magyarországi nemzetiségek kalendárium-használatában azonban igen nagy különbségek voltak. 1870 táján a magyar népességnél 15 lakosra esett egy naptár, a németeknél tizenkettőre, a szlovákoknál negyven–ötvenre, a románoknál százharminc–száznegyvenre. A magyar népességnél maradván kb. minden harmadik magyar lakásban volt naptár. Mi egész dolgozatunkban most csak a magyar naptárakkal foglalkozunk. Nyilvánvaló, hogy a történeti művelődésszociológia különös figyelmére méltó az a kiadványtípus, amelynek évente egy-egy példánya 1870 körül már minden harmadik magyar lakásba eljutott. Vajon milyen művelődési anyagot vittek ezek a naptárak a magyar otthonokba? Milyen ismereteket, tudást, milyen értékeket, viselkedési mintákat, mentalitást közvetítettek, s mindez milyen világgépet hordozott, sugallt? A korszak központi kérdése a polgárosodás volt (illetve a polgárosodás konfliktusa a nemzetiség problémájával). Néhány fontosabb naptártípus bemutatásával elsősorban arra keressük a választ, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kiadványtípus hogyan szolgálta a polgárosodást az önkényuralom és a kiegyezés korában.

„Népirodalom” és „naptáridea”

A naptárirodalom új jelenségeit az önkényuralom korában csak úgy érthetjük meg, ha szólunk a korszak művelődésének egyik erőteljes irányzatáról. Reformkori kezdetek

¹ A példányszámokat levéltári, könyvészeti és állami költségvetési adatok alapján állapítottuk meg. Ennek részletes dokumentációjára itt nincsen lehetőség. Lásd: KOVÁCS I. Gábor, *A magyar kalendáriumok példányszámai a kezdetektől 1945-ig*. Kézirat.

után az önkényuralom első éveitől az egyéb cselekvési lehetőségek beszűkülése miatt, s más okokból is (a kiadók részéről üzleti megfontolásból) határozottabb törekvés bontakozott ki, hogy a nyomtatott betűvel, a könyvvel élőknek a körét kiterjesszék, s az olvasók számának gyarapodását ismeretterjesztési, felvilágosítási, nevelési stb. célokra használják ki. Az e célokat szolgáló irodalmat korabeli kifejezéssel „népirodalomnak” is nevezték.

Ez a mozgalom több rétegű volt, s egyaránt lehetett mögötte bécsi ihletésű polgárosító törekvés, konzervatív színezetű ideológia, a nemesi polgárosító liberalizmus különböző árnyalatai, a centralisták szemlélete, vagy az irodalmi népszerűség Világos után átszíneződő, utat kereső irányzatai. Jóllehet szinte az egész magyar irodalmi életben érvényesült a polgárosító nemzeti romantikus liberalizmus irodalomfelfogásának az az igénye, hogy „az irodalomnak kötelessége a nemzeti társadalom emelkedésének sokféle módú és eszközű szolgálata”,² a népirodalmi mozgalmaknak ez a többrétűsége meglehetősen sokféleséget jelentett az indítékok, a mögöttes ideológiák, a polgárosodás értelmezése, a célok, de a megvalósítás mikéntje és hangsúlyai szempontjából is. Bár a „népirodalom” egész problémaköre alapos, önálló elemzést érdemelne mind esztétikai tekintetben, mind az ízlés- és közönségtörténet, a tudattörténet s a történeti művelődés-szociológia szempontjából, most itt csupán azt emeljük ki, hogy az az aufklárista eszme húzódott meg az egész határozottan didaktikus célú „népirodalmi” mozgalom mélyén, amelyik kétely nélkül hitt a nyomtatott szó, az ismeretek, az eszmék és a tudás nevelő erejében, fejlődést indukáló hatásában.

E törekvések legáltalánosabb vonásain kívül megemlítjük még a közönség kérdését. Anélkül, hogy a nép és az ehhez közeli fogalmak, kifejezések korabeli értelmezésében elmélyednénk, annyit megállapíthatunk, hogy a „népirodalom” létrehozói, szószólói a „nép” fogalmán nem annyira társadalmi osztályt, mint inkább a nemzet, tanulatlanabb, műveletlenebb részét értették.³ Az értelmezések sokféleségét odáig egyszerűsíthetjük, hogy a „nép” fogalmát az önkényuralom korában egy szűkebb és egy tágabb értelmezési tartománnyal használták. Tágabb értelemben a honorátorok, a kisértelmiség, a „nadrágosok” a középosztály a némileg iskolázott volt kisnemesség kisebb vagy nagyobb részét is ide értették. Ilyen értelemben néplapok a kor néplapjai (pl. a Vasárnapi Újság). Sok adat szerint az ún. népirodalom nagy része is többnyire ilyen értelemben nevezhető népirodalomnak.⁴ A nép jelző e kiadványoknál bizonyos mértékig csak azt jelentette, hogy nem a szellemi elitnek készültek, hanem népszerű modorban írták őket, s viszonylag szélesebb olvasóközönségre számíthattak.

²NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék*. Bp. 1981. 65.

³Greguss például odáig ment a fogalom kiterjesztésében, hogy azt írja az 1854. évi irodalmat elemző cikkében – amelyben a „népirodalmat” is méltatja –, hogy nálunk majd mindenki a néphez tartozik. Nemcsak a földművelők és mesteremberek, hanem mindenki, aki nem bír bevégzett szakbéli iskolákkal, vagy ha ilyenel bír is, általános műveltséggel csak részben. GREGUSS Ágost, *Irodalmi és színházi állapotaink 1854-ben in Vahot Imre Nagy Képes Naptára* 1855. 240.

⁴Kezdve VAS Gereben *Falu könyvétől* (1851) és *Falusi Esték-jétől* (1853–1858.) a KEMÉNY és CSENGERY-féle „*A magyar nép könyvének*” több folyamán (1854–57), GREGUSS és HUNFALVY *Családkönyvének*, FRIEBEISZ *Magyar Népkönyvtárán*, a HAJNIK, illetve ÖTÖVÖS szerkesztette *Vasárnapi Könyvtáron* (1856–58) és PÁKH Albert *Magyar Ember Könyvtáron* (1863) át BOROSS Mihály, MAJER István és MAGYAR Mihály kiterjedt munkásságáig.

A „népirodalom” létrehozói szándékuk szerint többnyire nagyobb közönséghez, a szűkebb értelemben vett néphez is szeretnék volna eljuttatni műveiket, kiadványaikat. Ha a nép fogalmának erre az értelmezésére gondoltak, szűkítő, pontosító jelzőt is fűztek hozzá: „a tulajdonképpeni nép”, a „nép alsóbb rétegei”, a „szegénysorsú és tanulatlan falusi nép”, a „köznép”, „közrendű nép”, „parasztság” stb. E szűkebb jelentést sem lehet azonban egyértelműen csak a parasztságra vonatkoztatni, bár korszakunk folyamán kétségtelenül lassan ebbe az irányba tolódik a fogalom jelentése.

E tágabb és szűkebb értelemben egyaránt felfogott néphez forduló „népirodalmi” áramlathoz viszonyítva értékelhetjük, értelmezhetjük a korszak naptárirodalmát. Ezt az összefüggést bizonyítja azoknak a nézeteknek, vélekedéseknek a mustrája is, amelyek az ezernyolcszázötvenes évek magyar közgondolkodásában megfogalmazódtak a kalendárium lehetséges, illetve szükséges szerepéről, feladatairól. Vahot Imre írja 1855-ös naptára előszavában a kalendáriumról: „minden irodalmi ág között a legnagyobb kiterjedésű, s így a népművelésre a legfőbb tényező”. Edvi Illés Pál úgy vélekedik, hogy a kalendáriumot a „népművelés közlönyéül” kell felhasználni. A Delejtű 1861-ben azt írja: „Az egész értelmes világ azt kívánja, miszerint a naptárak az értelmiség fejlődéséül és ösmeretterjesztésül szolgáljanak.” A Pesti Napló 1853-as évtolyamában olvashatjuk: „A naptárirodalom nagy kiterjedésénél fogva kiszámíthatatlan horderővel bír a nép lelkületének helyes vagy helytelen kifejtésére.” Brassai Sámuel 1854-ben a Vasárnapi Újságban hangoztatja: „A naptárnak összehasonlíthatatlanul nagyobb közönsége lévén, mint bármely más könyvnek, a legalkalmasabb közlekedési eszköznek nézhető, mellyel eszméket terjeszthetni. Franklin Szegény Richárdja jelentékeny tényezője volt Észak-Amerika fejlődésének.” (Franklin 1733-tól 1758-ig szerkesztette a Szegény Richárd c. naptárt.) Felszegi 1856-ban arról ír, hogy „naptárirodalmunk célja széles elterjedésénél fogva a kor igényeinek, szükségeinek, szóval az élet és a polgárisodás követelményeinek szellemiségünk javára s anyagi, messze jövőt felölelő biztosítására millióktól megérthető kiáltó szó lenni.” Ballagi Károly 1855-ben a Protestáns naptárról szólva így nyilatkozik: „mindegy mi úton terjesztik az eszmét, csak azon legyünk, hogy mindenkor az igazságot és a polgárosodásra vezető eszméket terjesszük.”⁵

Számtalan a fentiekhez hasonló vélekedést gyűjtöttünk a korabeli sajtóból, elsősorban az ezernyolcszázötvenes évekből. Ezek szerzői valamennyien még a reformkorban indult nemzedékből valók. Gondolkozásukat a liberalizmus általános fejlődés hite hatotta át (még a konzervatívabbakat is), s ezt a fejlődést kívánták elősegíteni a bemutatott naptárszemély megvalósításával. A felvilágosító-népművelő kalendárium gondolata még a felvilágosodás korában született meg. A reformkorban komoly erők láttak hozzá a megvalósításhoz. Általános programmá, szinte közhelyig ismételt követelménnyé azonban csak az önkényuralom körülményei között lett. Ez a naptárideál tehát aufklárista alapozású volt. (mint az eszményt hangoztató nemzedék egész gondolkodása), de „időhöz

⁵ Vahot Imre *Nagy Képes Naptára* 1855. Pest, 1854. 34.; EDVI Illés Pál, *Naptártól és glosszák.* Vasárnapi Újság, 1855. 180–81.; K. F., *Egy-két szó a naptárak szerkesztése körül*, Delejtű, 1861. 108.; TÖRÖK János, *Naptári irodalmunk*, Pesti Napló, 1853. 1049.; BRASSAI Sámuel, *Egy pár szó a naptárakról*. Vasárnapi Újság, 1854. 40. sz.; FELSZEGI, *Méltányoló szó az erdélyi Mezei Naptár érdekében*. Vasárnapi Újság 1855. 399.; BALLAGI Károly, *A Protestáns naptár ügyében*. Vasárnapi Újság, 1855. 168.

alkalmazott" követelményekkel is bővült. Egyrészt a pozitívizmus hatása érződik abban, hogy már nem tartják elegendőnek az egyszeri felvilágosítást, hanem sokan úgy vélik, hogy az állandó folyamatos informálás gyakorlatára van szükség. Másrészt szerzőink szerint a kalendáriumnak a „polgárisodásra vezető eszméket” kell hirdetnie, a „polgárisodás követelményeit” kell szolgálnia.

Ezen az általánosságon azonban nem is nagyon mennek túl ezek az eszme-futtatások. A nyilvánosság fejletlensége és gátoltságai is közre játszottak abban, hogy a polgárisodás általános kérdéseivel kapcsolatban olyan sok tisztázatlanság, végiggondolatlanság maradt az egész korabeli közgondolkodásban. Szívesebben beszéltek egyébként „polgárisodásról”. Ez a fogalom nem feltétlenül jelentett számukra határozott elképzeléseket a tőkés gazdasági szerkezet, a kapitalista társadalmi struktúra, a polgári politikai intézményrendszer kialakításával kapcsolatban. Sőt, még a kapitalista kalkuláló gazdasági magatartás következményeit sem tartalmazta feltétlenül. Esetlegesen, változó vegyületekben hordozhatott ezekből is bizonyos elemeket. A „polgárisodás” fogalma azonban mindenkinél feltétlenül és elsősorban tartalmazta a civilizációs, életmódbeli fejlődést, a művelődési haladást, a kulturálódást, majd mindenkinél a racionálisabb mezőgazdasági termelés némely elemeit, illetve bizonyos ipari és kereskedelmi fejlődést. Mindezt azonban már igen sokféleképpen képzelték el.

Végül felülkerekedvén a nemesi vezetésű polgárisodás irányzata, a közgondolkodás egésze nem fordított elég figyelmet a parasztság polgárisodásának problémájára. A jobbagyfelszabadtás után, a forradalom elbukásával már elkezdődik az a folyamat, amelynek során a polgárisító liberalizmus látóköréből lassan kikerül a parasztság. A liberalizmus egyre kevésbé képviselt paraszti érdekeket. Nem maradt mondanivalója, gazdasági-társadalmi struktúrát is érintő programja a parasztság számára. Ami maradt — ekkor még maradt — az inkább a civilizációs fejlődés programja, a nép felemelése felvilágosítással, ismeretterjesztéssel, neveléssel, esetleg ezeket segítő, szolgáló intéstúciókkal, faiskolákkal, mintagazdaságokkal, népkönyvtárakkal, néplapokkal, megreformált ponyvával, ismeretterjesztő felvilágosító kalendáriumokkal.⁶

Ez a program része is lett a közgondolkodásnak. Az elméleti alapok bizonytalanságai, végiggondolatlanságai miatt azonban, s mert a törekvések mögöl hiányzott a célokat komolyan vevő, cselekvőképes társadalmi erő, a gondolkozó és tollforgató értelmiség hiába hangoztatta a nyilvánosság fórumain felvilágosító és ismeretterjesztő programját, igazán komoly cselekvő mozgalom mégsem bontakozott ki. Sőt, korszakunk folyamán végül is inkább e törekvések fokozatos ellanyhulásáról beszélhetünk. Az ideális kalendáriumról, annak feladatairól folyó közokoskodás végül is nem adott részletes programot. Így a kalendáriumirodalom legnagyobb része többé-kevésbé spontán módon követte a valóság mozgásait. Az egyes kiadókon, szerkesztőkön múltott, hogy mit és mennyire vesznek tekintetbe a hangoztatott általános elvekből.

⁶ Mindezek nagyon fontosak és hasznosak, de önmagukban nem alkalmasak erőteljes társadalmi folyamatok indukálására és vezérlésére.

A naptárak típusai

A naptárakat alapvetően két csoportra oszthatjuk. Az általános jellegűektől világosan elkülönültek a *szaknaptárak*, amelyek igen nagy arányban tartalmaztak egy-egy professzió számára szükséges szakirányú gyakorlati tudnivalókat. Ez, az általános olvasmányanyagot kevésbé hozó polgári jellegű naptártípus nálunk éppen hogy csak megejelet a hatvanas években.

Az *általános jellegű naptárakat* legkönnyebben árak szerint osztályozhatjuk. Ez a kezdetlegesnek tűnő felosztás egybeesett a naptáriródalom mélyebb struktúrájával. Ha az 1858. november 1. utáni pénzrendszerben adjuk meg az árakat, akkor a 80 krajcárnál drágábbakat soroljuk a nagy naptárak közé. Ezeket „pengő forintos” naptáraknak is mondták. A 40 és 80 krajcáros ár közöttiek a közepes naptárak. A 40 krajcárnál olcsóbbak a kis naptárak. Árak általában 20–25 krajcár volt. A korabeli kritikák is ezzel megegyezően tagolták az év naptártermését.⁷ A nagyobb naptárakat egyértelműen a „műveltebb osztályokhoz” kötötték, s bár kisebb határozottsággal, de a közepeseket is oda kapcsolták. A „kisdéd” naptárakat pedig határozottan úgy ismeretették, mint amit a „nép”, a „köznép”, a „nép alsóbb rétegei” számára adtak ki. Bár kétségtelen, hogy a kalendárium műfajának minden időszakban megmaradt az a jellegzetessége, hogy egy kicsit társadalom feletti műfaj, amelyben majdnem mindenki és mindenkor talál valami neki való olvasnivalót, mégis a legtöbb időszakban a kalendárium irodalomban meg lehet állapítani valaminő rétegzettséget: az árak, a terjesztés részben a tartalom alapján. Ez a rétegzettség az átmenetek ellenére, az 1850 és 1870 közötti időszakban viszonylag jól megragadható.⁸ Tanulmányunkban a továbbiakban a nagy és a közepes naptárakkal foglalkozunk.

A forintos nagy naptárak

A nagy naptárak közül kiválik két sajátos típus. Hangnem szerint különíthetők el a *tréfás, vidám naptárak*. Ezekből a hatvanas években már meglepően sok, évente 4–5 fajta jelent meg.⁹ Ezek a naptárak többnyire vicclapokhoz kapcsolódtak, s bár azoknál szélesebb olvasóközönséghez jutottak el, az élclapokhoz kapcsoltan lehet őket értelmezni és elemezni. Közönségüknek egyébként elég jelentős része volt városi elem.¹⁰ A sajátos olvasóközönség szerint különíthetjük el a nagy naptárak egy másik típusát. Ezt a típust

⁷Például: Az 1855-iki naptárakról, Pesti Napló, 1854. 294. sz.; Naptári Szemle, Pesti Napló, 1856. nov. 16. 463. sz.; TÁNCSECS, *Naptáriródalomunk 1860-ra*. Nép Újsága, 1859. 11. sz. 85.

⁸Az olvasók társadalmi helyzetét a nagy közkönyvtárakban, a múzeumi közgyűjteményekben és magángyűjteményekben őrzött több száz kalendárium bejegyzései, illetve a debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég iratainak (1835–1880) az adatai alapján határoztuk meg. Utóbbi iratok a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban találhatóak a 311. tételszámon.

⁹Például *Népszerű naptár*, 1951; *Ördög naplója 1858*; *Bolond Miska naptára 1858–70*; *Kakas Márton naptára 1859–64*; *Fekete leves 1861*; *Lidérc naptár 1862–1908*; *Krinolin naptár 1865*; *Spitzig Icíg naptára 1866–68*.

¹⁰Debrecenben például Telegdi–Kovács könyvkereskedésében rendszeresen vásároltak ilyeneket Sesztina és Szvetics nagykereskedők, valamint Gerébi és Hannig urak.

az a törekvés szülte, hogy a választékosabb ízlésű *hölgyközönség asztalára*, a szalonasztalra a lipcsei Damenkalender mellé, vagy helyett egy magyar nyelvű naptárt is juttassanak.¹¹ Ezek a naptárak eleinte jeles magyar írók munkáit is közölték, később azonban jobbára csak a kor „nőírói” szerepeltek lapjaikon.

A többi nagy naptár fő jellegzetessége egyben újdonsága az volt, hogy jeles céhbeli íróktól közöltek gazdag szépirodalmi anyagot.¹² A korszak irodalmi életének egyik jellemzője a nagy naptárak jelentős irodalmi szerepe. A pengőforintos nagy naptárak e két évtized jellemző irodalmi vállalkozásaiként is felfoghatók. Ezért is jelenthette némi iróniával az augusztusi pesti vásárról a *Hölgyfutár Hírharang* rovata: „Irodalmunk rendkívül élénken mozog a vásáron. Eddig már egy naptár jelent meg, s még e héten még egynek megjelentét ígérük.”¹³

A nagyobb pesti *kiadók* mind megpróbálkoztak ilyen naptárak kiadásával. Legkitartóbban kísérletezett – Müller Gyula mellett – a két legnagyobb kiadó, Emich Gusztáv és Heckenast vállalata. A két tőkeerős cégnek majdnem minden évben jelent meg nagy naptára. Valamennyi vállalkozás elég mulandó volt, s ritkán éltek 1–2 évnél tovább.

¹¹Ilyen naptárak voltak: *Magyar nők naptára* – LUKÁCSY Sándor 1854; *Magyar Hölgyek naptára* – CSÁSZÁR Ferenc 1855–57; *Hölgynaptár* – JÓSIKA Júlia 1861; *Magyar Nők évkönyve* – MÁRKUS Emília 1861–64; *Gombostű naptár* – BULYOVSZKY Gyula és RÓZSAÁGI Antal 1863–67; *Auróra album naptár* – ÁLDOR Imre, ZILAHÍ Imre majd TÓVÖLGYI Titusz 1867–68; *Magyar nők házi naptára* – BENICZKY Irma 1869–1914.

¹²Ezek a naptárak a következők: Müller Gyula nagy naptára, szerk. FRIEBEISZ István–Pest, Müller ny. 1 P. 20. 1852–1856; *Országos nagy naptár*, szerk. JÓKAI Mór–Pest, Emich. 1 P. 40. 1853–54; *Erdélyi naptár*, szerk. KÖVÁRI László–Kolozsvár, Barráné és Stein. 1. P. 1854–55; *Vas Gereben nagy naptára*, szerk. VAS Gereben–Pest, Landerer és Heckenast. 1. P. 1854–55; *Vahot Imre nagy képes naptára*, szerk. VAHOT Imre–Pest, Emich ny. 1. P. 30. 1855–56; *Nemzeti képes naptár*, szerk. TÓTH Lőrincz, BRASSAI Sámuel, GALGÓCZY Károly–Pest, Landerer és Heckenast ny. 1 P. 1856–57.; *Déli báb képes naptár*, szerk. PODMANICZKY Frigyes, DEGRÉ Alajos, FRIEBEISZ István–Pest, Beimel és Kozma ny. 1857–59; *Müller Gyula és Vahot Imre egyesült magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*, szerk. MÜLLER és VAHOT–Pest, Müller ny. 1 P. 30. 1857; *Színházi naptár*, szerk. BETHLEN Miklós gr., DOBSA Lajos, TÓTH Kálmán–Pest, Emich ny. 1 P. 20. 1857; *Nemzeti színházi nyugintézeti naptár*, szerk. SZIGETI József–Pest, Emich ny. 1,4 ft. 1858; *Girókuti budapesti naptára*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Kolozsvár, Stein. 1,6 ft. 1859–60; *Girókuti budapesti naptára*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Kolozsvár, Stein. 1 ft. 1860; *Alföldi Kalauz*, szerk. ÓVÁRI Lipót–Arad, Goldscheider ny. 1 ft. 1860; *Emich Gusztáv magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*, szerk. VAHOT I. majd VADNAY Károly–Pest, Emich ny. 1,5 ft, majd 1 ft. 1860–1918; *Háromszék*, szerk. KHERN Ede–Brassó. 1860–62; *Országos nagy képes naptár*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Pest, Heckenast ny. 1,5 ft. 1861–62; *Múlt és jelen*, szerk. REMELLAY Gusztáv–Pest, Engel és Mandello ny. 1 ft. 1861–62; *Alkotmányos nagy naptár*, Pest, Müller Gy. 1,5 ft. 1862; *Népszínházi évkönyv naptárrezzsel*, szerk. BETHLEN Miklós, KEMPELEN Győző–Buda, Bagó ny. 1863; *Az ország tükre, Képes naptár-évkönyv*, szerk. BALÁZS Sándor–Pest, Engel és Mandello ny. 1 ft. 1863; *Hajnal*, Arc-képekkel és életrajzokkal díszített naptár, szerk. SARKADY István–Pest, 1,5 ft. 1864; *Remény*, Nagy képes naptár, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Pest, Eggengerber ny. 1 ft. 1864–65; *Kolozsvári nagy naptár*, szerk. K. PAPP Miklós–Kolozsvár, Ev.ref. főtanoda ny. 1 ft. 1865–69; *Országos naptár*, szerk. HENSZLMAN, HUNFALVY, JÓKAI, ÖKRÖSS Bálint–Pest, Heckenast ny. 2 ft. 1866–68; *Alkotmányos naptár*, szerk. JÁNOSI Ferenc–Pest, Pfeifer F. 1 ft. 1868; *Magyar polgár nagy naptára*, szerk. K. PAPP Miklós–Kolozsvár, Magyar polgár kiadv. 1,3 ft. 1869–1882.; *Jó barát* Nagy képes naptár. Szerk.: RÉTHY Lajos majd ÁLDOR Imre–Bp. Heckenast ny. 1 ft. 1869–86.

¹³*Hölgyfutár*, 1851. aug. 19.

Ennek a naptártípusnak ugyanis nem volt még kialakult állandó közönsége, s az egyes vállalkozók, szerkesztők különböző módokon próbálkoztak, vetekedtek a vásárlók megnyeréséért. Csak a legerősebb, nagyobb tőkével, kiadói szervezettel, állandóbb irodalmi kapcsolatokkal rendelkező kiadók tudtak folyamatosan a piacon maradni. Ezek a nagy kiadók felfigyeltek a piac igényeire s igyekeztek megragadni a kínálózó üzleti lehetőségeket. Tudtak a sajtóban megpendített naptáreszményről, s jó hírekre is adó komolyabb irodalmi vállalatok lévén nem hagyhatták azt teljesen figyelmen kívül. Míg azonban egy-egy tudományos vagy szépirodalmi művet esetleg veszteség árán is kiadtak, mert a kiadó így elért presztízsnövekedése révén a ráfordítás végső soron kifizetődött, addig a kalendáriumoknál erről nemigen lehetett szó. Egy kalendárium csak addig jelenhetett meg, amíg nyereséges volt.

Így aztán egymást váltották a kísérletező, vállalkozó szerkesztők. A kötelező nyereségség határain belül nagyrészt rajtuk állott, hogy milyen naptárt csinálnak, mennyire tartják magukat a kodifikált általános célokhoz, s miként valósítják meg. A szerkesztőkről már a korban igen különböző vélemények voltak. E vélemények két végletét Brassai Sámuel írása őrizte meg.¹⁴ Egyesek szerint a szerkesztők a nevezetes Szegény Richard Almanachját szerkesztő Franklinhoz hasonlatosak; „a talentom szövénékét nem rejtve véka alá örömmel ragadnak alkalmat, hogy nemzetök anyagi és szellemi, „testi-lelki” művelésére világítsanak vele”. Mások viszont azt mondják: „Azoknak az uraknak szintolly kevés mondanivalójuk van az olvasó közönség „művelésére”, mint nekem vagy önnek... Hanem zsebre rakni valója mindenikünknek van, s minthogy az irodalmi vállalatok között még a naptár kecsegtet a legtöbb reménnyel, amúgy vaktában népszerűségünkben bízva előfizetést hirdetünk.” Más írások is „természetellenes naptárszerkesztési lázról” beszélnek.

A megfogalmazásokban nyilvánvalóan túlzások is vannak, de a kései kutató is érzi sok naptáron, hogy anyagait minden komolyabb elgondolás és rend nélkül hevenyében gereblyézték össze. A nagy naptárak szerkesztésébe az írói világ vállalkozóbb szellemű, jobb szervező képességű tagjai vágtak bele. Az ötvenes évek majd mindegyik nagy irodalmi vállalkozóját, menedzserét itt találjuk a szerkesztők között. „Friebeisz, Vahot, Jókai, Gereben, minden ember mozog a naptárirodalom friss gyeptörésén” – írja némi iróniával Arany 1855-ben Tompának.¹⁵ Az említetteken kívül a hatvanas években a legtöbb naptárt Girókuti P. Ferenc szerkesztette, aki kitűnő mezőgazda, s általában jó gazdasági szakember volt (uradalmakban gazdatiszt, majd a Gazdasági Egyesület korifeusa). Természetesen valamennyien törekedtek az üzleti sikerre, de azokat a célokat is vallották, amelyeket a naptárirodalom feladatairól a korabeli publicisztika alapján ismertettünk. A nagy naptárak előszavaiból, hirdetésekből, előfizetési felhívásokból rendre ugyanolyan általános elveket idézhetnénk.

Hiába kezdett azonban egy-egy szerkesztő határozott, esetleg részletesen kidolgozott koncepcióval munkához, a néhány szerkesztői év alatt nem tudta kibontakoztatni, megvalósítani elképzeléseit. Csak a Vadnay Károly szerkesztésében megjelenő Emich

¹⁴BRASSAI S., *Egy pár szó a naptárakról*, Vasárnapi Újság, 1854. 40. sz. 356–57.

¹⁵Arany János *Levelezése Író Barátaival*, szerk. ARANY László, Bp.é.n. (1888) Arany J.—Tompá Mihálynak 1855. jún. 8.

nagy képes naptáránál és Heckenast 1869-ben induló Nagy képes naptáránál beszélhetünk kialakult, tartósan megmutatózó jellegről. Éppen ezért nem is érdemes az egyes naptárakat külön-külön tüzetesen elemezni. E helyett célszerűbb a nagy naptárakat összességükben szemügyre venni, s az egész típusnál megmutatózó tendenciákat bemutatni. Emellett szól az is, hogy nem annyira az egyes naptáraknak voltak állandó olvasói, hanem inkább ennek a naptártípusnak, a nagy naptáraknak alakult ki idővel egy rendszeresebben ilyen naptárt vásárló közönsége.

Az első további kérdésünk az, hogy milyen nagy volt ez a közönség? Sajnos elég kevés adatunk van a példányszámokról.¹⁶ Úgy tűnik, hogy egyes naptárak *példányszáma* öt és tízezer között mozgott, de többnyire közelebb az ötezerhez. Csak Emich nagy képes naptárának a példányszáma emelkedett a hatvanas években tízezer fölé. Az 1850-es években évente összesen kb. 15–20 ezer nagy naptárt adhattak el, a következő évtizedben pedig kb. 20–25 ezret.

A terjesztés, a nagy naptárak eljuttatása a közönséghez, alapvetően könyvesbolti árusítás útján történt. S mint afféle bizonytalan kimenetelű irodalmi vállalkozásoknál előfizetők gyűjtésével igyekeztek biztosabb alapot teremteni a kiadáshoz. Hosszan és jó előre, sokszor már februárban hirdették az újságokban, s minden a korban megszokott módon verbuválták az előfizetőket. Emich nagy képes naptárának 1864-es évfolyama az első, amelyre már nem gyűjtöttek előfizetőket.

A terjesztésnek ez a módja (előfizetés, könyvesbolti forgalmazás), valamint az 1 ft. körüli ár eleve utal az *ohasók* körére, s elhatárolja ezt a kört a társadalom alsóbb osztályaitól. Müller Gyula nagy naptárát a *Hölgyfutár* egész oldalas hirdetése főleg „hivatalok, álladalmi és magántisztviselők, ügyvédek, orvosok, iparosok, kereskedők, lelkészek, minden ügyes bajosok” figyelmébe ajánlja.¹⁷ Könyvtárakban és múzeumokban őrzött példányok bejegyzései, valamint a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég fennmaradt üzleti könyvelése és korabeli levelezései alapján a nagy naptárak százötvennél valamivel több 1849– és 1870 közötti használójáról van adatunk. Akad közöttük magyar irodalmat pártoló arisztokrata is, megtaláljuk a középbirtokosokat, főhivatalnokokat, az irodalmi értelmiség jeles fővárosi és vidéki tagjait is. A többséget, a naptártípusra jellemző közönséget azonban nem ők alkották, hanem a birtokos nemesség átlaga, közép- és kisebb hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, orvosok, lelkészek, jegyzők, a pesti és vidéki kispolgárság érdeklődőbb tagjai, iparosok és kereskedők¹⁸ (debreceni női ruhakészítő, lakatos, szobafestő, építész, vaskereskedő, hajdúböszörményi vegyeskereskedő, sátoralja-újrhelyi asztalos stb.) s kicsi, de emelkedő számban a művelődni kezdő mezővárosi paraszt-

¹⁶ A legelső ilyen naptárból, Müller Gyula nagy képes naptárából 1852-ben két kiadás fogyott el. Vahot azzal dicsekszik 1854-ben, hogy naptára előfizetéseiből 6000 példány kiadási költségeit tudta fedezni. 1856-os naptárából ötezeret tudott eladni. Egy másik naptárból négyezret foglaltak le, amikor a cenzor kifogást emelt egy vers ellen. Müller és Vahot egyesült magyar és erdélyországi képes naptárából 1857-ben 10 000 példányt nyomtak. *Hölgyfutár*, 1852. szept. 22. *Vahot Imre Nagy Képes Naptára*, 1855. Pest, 1854. 134. *Hajnal* 1864 c. nagy naptár írása Vahotról. Országos Levéltár D. 212. M. kir. helytartótanács. Könyv és színművizsgálati osztály 1861. 3. kútfő 57. Hajnal 1864. i. h.

¹⁷ *Hölgyfutár* 1851. aug. 18.

¹⁸ Ebben az időben a magyar nyelvű naptárak közül csak ezek hoztak zsidó naptárt. Magyar nyelvű önálló zsidó naptár az 1848-as év után újra csak 1862-ben jelent meg.

polgárok. Tulajdonképpen a reformkori Honni Vezért és a többi akkori pengőforintos nagy naptárt vásárló közönség szélesedett itt ki. Kis részben beletartoztak ebbe a magas kultúrával élők is (Kemény Zsigmondnak az olvasóközönségét is taglaló írása szerint az „európai értelemben civilizáltak”)¹⁹, de főleg a magas kultúra és a jóformán csak hagyományos, közönséges naptárt, ponyvát forgatók közötti rétegek adták az olvasókat. Ez utóbbiak részben a hagyományos köznemesi kultúrából éppen kifelé igyekvő, polgárisuló csoportok (Kemény elemzése szerint „ezen szeretetre méltó férfiak”, „a közgyűlések által kigyalult egyének”, kik olvasóközönségnek még alig járják meg). A másik összetevőt viszont valódi polgáriás, de meglehetősen vegyületes elemek alkották.

A Telegdi-Kovács cég üzleti könyvei szerint a nagy naptárt vásárlók egy kisebb része már rendszeresen vett egyéb színvonalasabb tudományos és szépirodalmi műveket is, de a nagy többségnek ez volt az egyedüli rendszeres könyvvásárlása. Ez a közönség mindenképpen szélesebb volt a komoly műveket rendszeresen és módszeresen vásárlók rétegénél. A nagy naptárakat egyébként meghozták a kaszinók, polgári és egyéb olvasóköri körök, egyletek is. Szerepeltek a kölcsönkönyvtárak állományában is.²⁰

Vajon milyen hatások érthették a körülírt közönséget, ezt a köztes kulturális réteget a szóban forgó naptárak olvasása, használata közben? Egyáltalán mi minden volt ezekben a naptárakban? Vegyük először sorra kiadványaink egyes rovatait! A nagy naptárak sokszor fejezetcímekkel is részekre tagolták anyagukat. Eszerint a naptár „rendes naptári és kalauzoló” rovatokból, „komolyan tanulságos oktató” részből, „mulattató szépirodalmi” fejezetből s az előző év politikai, közéleti és egyéb eseményeinek előadásából állt. *Ezzel teljesen kifejezett formában áll előttünk a kalendárium műfaj négy azon alapvető funkciója, amely mintegy 300 éves fejlődés eredménye.* A legősibb kalendáriumi funkciót az időjelzést és a többi mindennapi gyakorlati szükségletet a *naptári és kalauzoló rész* elégítette ki. A naptárvásárlás alapvető indítéka a pengőforintos naptárak vásárlóinak nagy tömegénél is ehhez a funkciónyalábhöz kapcsolódott. Sokan érdeklődéssel várták irodalmi anyagát vagy az ismeretterjesztő olvasmányokat, s el is olvasták mindezt, de a nagy többség alapvetően a gazdag információs anyag miatt vette meg ezeket a naptárakat. Valamennyi korabeli nagy naptár összterjedelmének legalább 50%-a a mindennapi gyakorlati igények kielégítését szolgálta. Néhány naptárnál ez az arány fölment 60% fölé is.²¹

Ez a kalauzoló rész korszakunk pengőforintos naptáraiban minden korábbinál és minden későbbinél gazdagabb. Ennek nyilván mélyenfekvő okai vannak. Szecső Tamás hangsúlyozza, hogy „a társadalom információsükséglete objektív jellegű ... a szükségletek valóban „kemény cikk” jellegű magja a társadalom anyagi létében gyökerezik.” Angelusz Róbert elemzése szerint „a tömeges információsükséglet egyik fő forrása az ember és környezet viszonyának változása, amiben kitüntetett szerepe lehet a tömegesebb társadalmi helyzetváltoztatásnak.”²² Feltehetően itt is erről van szó. A társadalmi újra-

¹⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* uő. *Élet és Irodalom* Bp. 1971. 226–27.

²⁰ Itt jegyezzük meg, hogy ennek a naptártípusnak a potenciális közönség egy részénél meg kellett küzdeni a hazai és a bécsi kiadású jól szerkesztett, gazdag és pontos információs anyagot hozó német nyelvű naptárak konkurenciájával. *Az Országos naptárról*. Vasárnapi Ujság 1865. nov. 19. 596.

²¹ Valamennyi 1849 és 1870 között megjelent általános nagy naptárt lekódoltuk abból a szempontból, hogy a naptár teljes anyaga hogyan oszlik meg a négy alapfunkciót szolgáló tartalom között.

²² SZECSKŐ Tamás, *A lépcsőjárás dilemmái*, Rádió és Televízió Szemle 1973/2. 10.; ANGELUSZ R., *Kommunikáló társadalom*, Bp. 1983. 10–11.;

termeléshez, működéshez szükséges újdonság jellegű információk tömege megnövekedett. A kapitalizálódással, a polgárosodással, a gazdaság, a társadalom, az érintkezés általános fejlődésével párhuzamosan a mindennapokban történő eligazodáshoz sok új ismeretre, információra lett szükség. Az információk eljuttatásának modernebb formái még nem alakultak ki, vagy német nyelvűek voltak, ezért a kalendárium fokozottabban vállalta, hogy a fontos tudnivalókat magyar nyelven tegye hozzáférhetővé. A szerkesztők arra törekedtek, hogy naptáruk a „köz- és magánélet intézéséhez szükséges” mindenféle információkat tartalmazza, hogy a „közélet és közforgalom adattára legyen”.

Már a XVIII. századtól kezdve mindig voltak olyan kalendáriumok, amelyek tiszti cím- és névtárat is tartalmaztak. Korszakunkban ez egyetlen nagy naptárból sem maradhatott el. A megbízható tiszti tár a vásárlóközönség növelésének fontos eszköze volt. A közigazgatás többszöri átszervezése is szükségessé tette, hogy a naptárak tájékoztassanak a közigazgatási felosztásról, szervezeti változásokról.

Közölte a kalauzoló rovat, hogy hol vannak postaállomások, milyen a postai hálózat szerkezete, Pestről mikor indul és érkezik a levélposta, s milyen a postai díjszabás. Közölte a dunai és tiszai gőzhajók, valamint a vonatok menetrendjét és díjszabását is.²³ Több naptárban volt „budapesti útmutató” vagy „budapesti vezér”. Ebből megtudható volt, hogy hol vannak vendéglők, szállodák, milyen a pesti közlekedés, milyen programok, kirándulási lehetőségek vannak? Mennyi a Nemzeti színházi bérlet ára, milyenek a bérkocsi díjak, milyen gyorsutazási intézetek, társaskocsik vannak? Volt naptár, amely olyan részletes budapesti címtárat hozott, amelyben az ábrászoktól, azaz fametszőktől a nadálykereskedőkön át a tajtpipa-esztergályosig minden szakma benne volt. Ezek a naptárak tájékoztattak az országos egyesületekről, és intézményekről, a kórházakról, iskolákról, valamint az ország, sőt a birodalom gyógyfürdőiről. Az olvasók értesülhettek az új törvényekről: az adókról, cselédtörvényről, fegyvertartásról, bélyegtörvényről, úrbéri ügyekről, dohány-egyedáruságról stb. Volt rovat ilyen címmel: „Miként lehet a mai világban perelni?”; „Útmutatás törvényes lépésekben az ausztriai polgári törvénykönyv szerint”. Ezek rendkívül fontosak voltak, hiszen az új jogrend bevezetése után az olvasók nagy részénél szinte az alapvető, létérdekeiket érintő ügyekben segítettek eligazodni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kommunikációs eszköz egy átmeneti korban a polgárosodó társadalomra jellemző növekvő információigényt igyekezett kielégíteni, a szocializációs folyamatban el nem sajátítható tudnivalókat akarta eljuttatni a tradicionális formákból fokozatosan kiemelkedő, kinyíló, mozgékonyabb csoportoknak, akik élni kezdtek a csere, az érintkezés új formáival, lehetőségeivel, s így helyzetük oly módon változott, hogy növekvő információmennyiségre lett szükségük. A naptár is segítette azt a folyamatot, hogy az újratermeléshez mindennapjaikban szükséges információk tudatosodjanak s információszükségletté váljanak. Ez az információszükséglet azonban sokunknál egyelőre még csak olyan intenzitású volt, hogy az éves periodicitású kalendárium is kielégíthette.

E polgáriasuló csoportnak szóltak a nagy naptárak *hirdetése*i is. Vahot Imre, ez a kezdeményező szellemű irodalmi menedzser közölt először Magyarországon hirdetést naptárban. 1855-től kezdve aztán a többi nagy naptár is hozott hirdetéseket. „Hirdető”,

²³ Az első mindenféle menetrendet és díjszabást közlő önálló kiadvány csak 1873-ban jelent meg.

„Kalauz”, „Értesítő”, vagy „Tárogató” címen sokszor 32, sőt 48 oldalas hirdető rovat is előfordul. Ezek az igen terjedelmes rovatok a magyar hirdetés történetében is fontos állomást jelentettek. A közepes naptárakban csak néhány oldalnyi hirdetés van, a kis naptárakban pedig kb. 1880-ig egyáltalán nincs hirdetés. Nyilvánvalóan csak a tradicionális életformákból kilépő, nyitottabb, más polgáris életformák, új termékek, eszközök, gépek, fogyasztási cikkek iránt érdeklődő csoportok, rétegek számára volt érdemes hirdetni. Ha volt remény rá, hogy az érdeklődés felkelthető.

A nagy naptárak hirdetési között igen sok a lakberendezési tárgyú (szőnyeg, függöny, bútor, lámpák), sok a divatáru, divatcikk, pipere, óra, ékszer, porcelán, tükör, üvegáru, csemegeáru (rum, borok, déli gyümölcsök, csokoládé), papíráru, fegyverek, sírkő. Elég sokat hirdettek a magán tanintézetek. Nagyon jelentős a mezőgazdasági munkaeszközök, gépek hirdetése. A naptárak nőolvasóinak figyelmét is igyekeztek felkelteni az új eszközök iránt. Leírásokat közöltek a modern tűzhelyekről, csapokkal ellátott mosogató asztalról, melegítőszekrényről, gőzfőzőről, mosógépekről, a hőlégzsoba bútorozásáról, a fürdőszoba és a gyerekszoba berendezéséről. A hirdetések legtöbbször tehát – a mezőgazdasági termelési eszközök mellett – a civilizációs fejlődés, a polgáris életmód kellékeit ajánlotta a naptárak vásárlóinak.

Kemény Zsigmond a Pesti Naplóba 1853-ban írott Szellemi tér című cikksorozatában igen fontosnak tartotta az ismeretterjesztő irodalmat az olvasóközönség megteremtésében. Tudniillik, hogy „a pallérozott, de nem szaktudós férfiakat” a tudományokról „kellemes stílusban, könnyű, finom, mulattató modorban készült könyvekkel” lássák el.²⁴ Nézzük meg, hogy mit jelentettek ezen a téren a nagy naptárak az olvasóközönség egy fokozattal alacsonyabb szintjén! Az ismeretterjesztés részaránya ezekben a kalendáriumokban 10–20% volt, ami kiadványonként 20–50 oldalt jelentett. Vahot naptáraiban ez az arány 30% körül mozgott. Programja szerint is lépést akart tartani a „civilizált világ minden haladási mozgalmával.” Girókuti akinél szintén átlagon felüli volt az ismeretterjesztés részaránya, ezt írta az 1860-as Budapesti naptár „Bemutatkozásában”: „A művelt világ ma már sebes szárnyakkal tör célja felé.” Tanulnunk kell, „hogy mások kísérleteit, tapasztalásait saját hasznunkra ügyesen felhasználjuk. A naptár gyűjtse tehát a világ legügyesebb emberei tapasztalását egybe, s amennyire egy naptár szűk köre engedi, minden új találmányt, felfedezést, sikerült kísérletet tisztelt magyar olvasóival megismertetni iparkodjon.”

A kalendáriumi ismeretterjesztésnek a korra nagyon jellemző tematikai csoportja az ún. „nép- és tájisme”. Ennek művelése mögött határozott elgondolások tapinthatók ki. Egyrészt úgy vélték, hogy ez a műfaj alkalmas a kevésbé műveltek érdeklődésének a felkeltésére is, másrészt a nemzeti érzés ápolása szempontjából is hasznos a hazai táj, nép, régiségek, ereklyék stb. megismertetése. Szinte minden naptár buzgó kedvvel mutatott be – mindig történeti kitekintéssel – magyar tájakat városokat, régi templomokat, várakat, kastélyokat, egyéb régiségeket, népcsoportokat. A műtáj legnagyobb mestere Vahot volt, akinek meggyőződése volt, hogy ez a forma fontos eszköz a kulturális fejlődés, a polgárosodás nemzeti jellegének biztosításában. A nép- és tájisme műfaján belül korszakunkban megfigyelhető bizonyos hangsúlyeltolódás. A reformkor vége felé elsősorban a föld

²⁴KEMÉNY Zs., i. m. 233.

népéről, a parasztságról írtak azzal a céllal, hogy a nép, a parasztság szokásait, jellegzetességeit, mint a magyar nemzeti identitást biztosító jellegzetességeket mutassák be. A Bach-korszakban ennek rovására erősödött az az irányzat, amely a nép életmódját, szokásait úgy mutatta be, hogy azt szükséges megreformálni, civilizálni. A naptárak, így Vahot „táj és népisméjében” is egy harmadik törekvés dominált: a múlthoz fordulás, a nemzeti múlt alkotásainak felmutatása példa jelleggel, az öntudat erősítésére. Az első kettőnél ez kevésbé volt pozitív tendencia, mégis valaminő polgáris jellegű adottságokat adott ennek a múlt interpretálásnak, hogy elsősorban az alkotásokra, az anyagi és szellemi produktumokra vetett fényt.

A nagy naptárak tisztán *történeti cikkeivel* kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy nem annyira a romantizált nemesi történetábrázolás jellemezte ezeket az írásokat, hanem sokkal inkább bizonyos polgáris művelődéstörténeti szemlélet. Egyébként viszonylag kevés történeti írás jelent meg ezekben a naptárakban.

Az ismeretterjesztő cikkek harmadik csoportja a *Magyarországon kívüli világot bemutató ország és népisme*. Ezeknek kisebb része egzotikus világokat leíró, nagyrészt kúriózumokat sorakoztató írásmű. Az olvasók látóhatárának tágításában még az ilyen közleményeknek is pozitív szerepük lehetett. A cikkek jó része azonban a polgárosodottabb nyugati országok életéről számolt be. Bemutatták a városokat, a kereskedelmi és ipari viszonyokat, a közlekedést, az általános civilizációs fejlődést, a politikai és társadalmi berendezkedést. Áttalában, mint követendő, elérendő példát.

Bár a *természettudományi cikkek* egy része is kúriózumokról, érdekességekről szólt, megjelent ebből a témakörből sok alapos tanulmány is, pl. a köszénről, az élet keletkezéséről, az ember fejlődéséről (Lamarck alapján), gőzgépekről stb. A szorgalmas olvasó sok mindent megtudhatott a magnetizmusról, a delejességről, azaz villanyosságról (igen kedvelt téma volt), a telegráfról és a mozdonyokról.

Sok közlemény jelent meg a *mezőgazdasági tudományok, az agrotechnika* köréből. Ezek szakszerű eszmefuttatások voltak a legjobb szakemberek tollából: növényi betegségekről, állatgyógyászatról, különböző növényi kultúrák termesztéséről, főleg pillangósokról, kapásokról, zöldségfélékről, gyümölcsstermesztésről, a futóhomok megkötéséről, talajerő-utánpótlásról, öntözésről, s kivételesen sok a vetésforgóról. Tehát mind a mezőgazdasági korszerűsödésnek legfontosabb kérdéseiről.

Rendszeresen sokat foglalkoztak a *mezőgazdasági eszközökkel, gépekkel*. Rajzokkal illusztrálták s részletes leírásokkal ajánlották az olvasók figyelmébe az újabb gépeket, és gyártmányokat, vaskéket, boronákat, vetőgépeket, cséplőgépeket, kaszáló- és aratógépeket, ekekapákat, rostákat, darálókat, kukoricamorzsolókat, szecskavágókat, répavágókat, kaszákat, vasvillákat. E korszakban fokozatos eszközváltás bontakozott ki a magyar mezőgazdaságban, amely elsősorban a nagybirtokon zajlott, de érintette a középnemesi birtokokat s kisebb mértékben az úri kisbirtokokat és a paraszti gazdaságokat is. A mezőgazdasági korszakváltásban, az agrotechnika fejlesztésében, az új eljárások és eszközök terjesztésében eddig még nem értékelt szerepe volt ezeknek a naptáraknak, hiszen évente több tízezer olvasóhoz vitték el az újdonságok hírét. A naptárak jelentőségét növeli, hogy ezek használói éppen a középbirtokosok, a „kaputrokfosféle” kisebb úri birtokosok voltak, akik közvetlenebbül adhattak mintát a parasztságnak.

Végeredményben a nagy naptárak ismeretterjesztése a korszerű ismeretek összefüggő

rendszerének megszerzését nem pótolhatta, s sok tekintetben csak érdekességeket, illetve mozaikszerű tudást közölt. Ez az ismeretterjesztés nem hasonlítható a nyugati tudományos revük szintjéhez, amely revük a szaktudományok eredményeit, időszéri problémáit színvonalasan, jól rendszerezetten, szemlézték a pallérozott, de nem szaktudós közönségnek. Ez a kalendáriumi ismeretterjesztés Toldy Ferenc még a reformkorban felállított mércéjének sem felelt meg mindenben. A korabeli kritika is sokszor bírálta a naptárak anyagának hevenyészve összegereblyézett, átgondolt szerkesztői munkát nélkülöző mivoltát. Nagyobb rendszeresség csak az agrotechnikai anyagnál volt. Mindamellettt jó néhány más tárgyból is olvasható a nagy naptárak közönsége szakszerű és korszerű alapos értekezéseket. E meglehetősen széles olvasóközönséghez egészében sok és szerteágazó korszerű ismeretet juttattak el e naptárak, a nyugati ismeretterjesztő filléres képes magazinoknál magasabb színvonalon, valamivel kevesebb „pszichológiai könnyítéssel”. Ezek az ismeretek alkalmasak voltak az érdeklődés felkeltésére, ösztönözhettek a további ismeretszerzésre, s jó esetben mintegy lépcsőt jelenthettek az igazán szakszerű, rendszerezett hasznos polgári ismeretek világa felé. Az agrotechnikai ismeretterjesztés pedig már meg is felelt ezeknek a kívánalmaknak.

A *tájékoztató* az előző év eseményeiről, viszonyairól eleinte elég szegényes volt a nagy naptárakban, jöllehet a programot a kezdeményező szellemű Vahot 1854-ben meghirdette. A naptárak először fontos statisztikai adatokat közöltek az osztrák birodalomról s a többi európai államról is. Azután a külpolitika jelent meg nagyon óvatosan a keleti kérdés kapcsán. 1859-től a rendszeres belpolitikai összefoglalók is feltűntek. A hatvanas években már az egyik legfontosabb szempont a forintos naptárak megítélésében a tájékoztató minősége. A tájékoztató kiterjedt a politikán túlra is. Már Kőváry azt tűzte ki Erdélyi naptára céljául, hogy „a művészet, tudomány, iparvilág, társas élet köréből feljegyezze” az eseményeket. Több más naptár is így értelmezte a tájékoztatót. Olvashatunk összefoglalót a magyar zenei életről, irodalomról, képzőművészetről, színházról.

A tájékoztatóon túlmenően fontos szerepe volt ezeknek a rovatoknak a tájékozódás igényének a kialakításában is, hiszen ekkor még a nagy naptárak olvasóinak egy része sem olvasott rendszeresen újságot. Az év eseményeit, fejleményeit áttekintő, értelmező fénybe állító összefoglalások pedig az újságot olvasóknak is hasznosak voltak. A hatvanas évtizedben ezeket rendre nevesebb tollforgatók írták. Az év eseményeinek ilyen összefoglalása, értékelése sajtótörténetileg is olyan új közleménytípus volt, amelynek a rendszeres újságot olvasás mellett is volt újdonsága.

A nagy naptárak *szórakoztató szépirodalmi* részét az anyag egyenmősége miatt a közepes naptárak bemutatása után, azok irodalmi rovataival együtt tárgyaljuk. Itt előzetesen csak annyit jegyzünk meg, hogy a nagy naptáraknak ez a terjedelmes része lényegében a magas kultúrához tartozott. (Ha ezt elég távan értelmezzük s nem oly szűken mint Kemény Zs. tette a „Szellemi tér”-ben.) A forintos naptárak bemutatott, emelkedő olvasóközönsége többek között éppen e naptárak révén teremtett intenzívebb kapcsolatot a magas kultúrával. A kalendáriumnak ez a típusa jellegetesen, ezt a köztes réteget kulturálisan emelő, a magasabb és az alacsonyabb kultúrát közvetítő kiadványfajta. A felvilágosodás előtti korszakban a kalendárium lényegében a majdnem egységes írásbeli kultúra s az irodalom része volt. Majd az elkülönülő magas kultúrához képest alacsonyabba, kicsit lenézett szintre szorult, lassan kizáródott a kiformalódó új irodalomfogalomból.

Ugyanakkor a reformkori Honni Vezértől kezdve a kalendárium megnevesítési törekvéseivel fellépett az említett, az önkényuralom korában megerősödő közvetítési tendencia. Azonban a naptár kissé archaikus kommunikációs forma lévén, ezt a közvetítést nem végezhetette maradéktalan sikerességgel.

Az „István bácsi naptára” és társai

A korabeli kritikák többnyire a közepes naptárak jó részét is a műveltebb osztályokhoz kötötték. Világos után e nemből az első kiadványok egyike Nagy Ignác Pesti nagy képes naptára volt, amely bő irodalmi anyagot is közölt céhbeli íróktól. Kiadója a Landerer és Heckenast-cég volt. A másik Emich Gusztáv 1851-es Népszerű naptára. (Ezt a naptárt egyébként a hatóságok elkobozták.) Ezeket a naptárakat is többnyire a nagyobb pesti kiadók jelentették meg. A nagy kiadók vállalkozásának biztonságát fokozta, hogy a közepes naptárak sokszor csak a nagyok redukált változatai voltak. Új dolog, hogy közepes naptárak kiadásával már vidéken is megpróbálkoztak. Ezek a vidéki kiadványok azonban kérészetűek voltak, néhány kivételtől eltekintve csak egy-két évig jelentek meg.

Pesten Heckenast kísérletezett legkitartóbban ebbe a kategóriába tartozó naptárakkal. Ezek révén lett a legpopulárisabb kalendáriumokat kiadó Buczászki után az ország második legnagyobb naptárkiadója. Heckenast közepes naptárai bizonyos rendszert alkottak. Az egyes sorozatok különböző tartalmi elemeket helyeztek előtérbe, s a közönség különböző vallású, foglalkozású és érdeklődésű részének szóltak. A kiadó mindegyikhez alkalmas, *szerkesztőt* igyekezett felkérni. A megbízatás két esetben szerencsés volt, s olyan tudatos, rátermett szerkesztőnek jutott, hogy az ő működésüknek köszönhetjük a korszak két legsikeresebb közepes naptárát. Ballagi Mór szerkesztette sok éven át a Protestáns naptárt, amely 1855-től egészen 1925-ig jelent meg. Az István bácsi naptárát, amely 1856-tól 1919-ig élt, az első tizenhat évben Majer István kanonok a magyar tanítóképzés és kisdédóvás történetének jeles alakja szerkesztette. A református Ballagi Mór, — aki egyébként egyházán belül a liberális teológiai irány igen harcos vezére volt — határozott népművelő, ismeretterjesztő szándék vezette. Még jellemzőbb, tudatosabb és átgondoltabb az a szándék Majer Istvánnál. Ez a derék katolikus egyházi férfiú az egyik legfáradhatatlanabb magyar népművelő volt.²⁵ Szerkesztőink természetesen vallásérkölcsi alapon állottak, de modernebb irányok hívei voltak, s bizonyos polgári erények terjesztésére törekedtek. Ideáljuk az okszerűen gazdálkodó, polgári szorgalommal munkálkodó, törekvő, takarékos, vallásos, jó erkölcsű, mértéktartó, a családi életet ápoló, művelődő, a közügyekkel törődő, hazáját szerető kispolgár. Naptárakról, szinte egyértelmű elismeréssel nyilatkozott a korabeli értelmiségi közvélemény. Úgy értékelték, hogy ezek a naptárak felelnek meg leginkább a kitűzött általános céloknak.

Egyébként mindkét naptár nagy sikert aratott a vásárlóközönség körében is. Elég pontosan ismerjük a *példányszámokat*. A Protestáns naptárra az első évben közel tízezer

²⁵ Sajnos, még a Magyar Irodalmi Lexikonból is hiányzik a neve, pedig érdekes egyénisége, sokoldalú munkássága megérdemelné egy alapos dolgot. Hagyatéka, mely megtalálható az esztergomi Bibliothecában, erre lehetőséget is adna.

előfizetőt gyűjtöttek, s a második kiadással együtt összesen tizennyolcezer fogyott el belőle.²⁶ Az István bácsi naptárának első évfolyamára is sokan előfizettek. Bosszúságukra azonban a kinyomott első tízezer példányt az augusztusi pesti vásáron (!) úgy elkapkodták, hogy újra kellett nyomni, sőt a harmadik kiadásra is szükség volt.²⁷ Az első évben végül is összesen huszonezezer példányt adtak el. Később, ahogy bővült a közepes naptárak választéka, lejjebb szálltak ezek a magas példányszámok.²⁸ A Protestáns naptár is és az István bácsi naptára is a tízezres példányszám körül állapodott meg. A hatvanas évek vége felé már 10–12-féle közepes naptár jelent meg Magyarországon, együttesen kb. 70–80 ezer példányban. Ebből Heckenast adott ki 40–50 ezret.

A *terjesztés* a közepes naptáraknál eleinte részben úgy történt, mint a nagy naptáraknál. Előfizetőket gyűjtöttek rá s könyvesboltokban árusították. Emellett azonban az István bácsi naptárt és társait már a vásárookra is eljuttatták a vásárookra járó könyvárusok és könyvkötők révén. A terjesztés harmadik módja volt, hogy főleg vidéki értelmiségiek vállalták a naptár eladását, terjesztését elsősorban az alattuk álló „nép” körében.

Némileg vitatott kérdés, hogy kik alkották a közepes naptárak *közönségét*. A kiadók, szerkesztők szándékai, az árak, a példányszámok és a forgalmazás köre már önmagában ad némi támpontot. Néhány huszadik századi szerző az István bácsi naptára és a Protestáns naptár első évfolyamának magas példányszámait ismerve, s tekintettel néhány kortársi megnyilatkozásra, úgy vélekedik, hogy ezek a naptárak egyértelműen a nép számára készült sikeres ismeretterjesztő, népművelő naptárak voltak, s népen itt jobbra a parasztságot értik. Mások, így jó néhány kortárs szerint is ezek a naptárak csakúgy mint az ún. népirodalom zöme csak a nadrágosokhoz, a művelt középrendhez, a szélesebb értelemben vett néphez jutottak el. Véleményünk szerint a közepes naptárak olvasóinak zömét valóban ők adták. Emellett szólnak az árak is. A Kalauz című lap pl. 1858-ban dicséri az István bácsi naptárt, de hozzáfűzi „csak az ára ne volna nép számára oly magas”.²⁹ A könyvesbolti s az előfizetési terjesztési mód is a „műveltebb osztályok” felé mutat. A Protestáns naptárt úgy hirdették, hogy annak „minden művelt protestáns család asztalán ott kell lennie.”

A példányszámok is ezt a feltevést erősítik. A magyar nyelvű nagy és közepes naptárak összpéldányszáma a tréfás, vidám naptárakkal és a szaknaptárakkal együtt sem volt több még korszakunk végén sem 120–130 ezernél. A nemzetiségek nyelvén kiadottakkal együtt kb. 190–220 ezer volt. Az 1870-es népszámlálás idején 125 ezer értelmiségi kereset után élő volt az országban. Ha ehhez hozzávesszük a 200 holdon felüli birtokosokat, haszonbérelőket, gazdatisztekét, ipari és kereskedelmi tisztviselőket, a tisztán birtok, ház, járadék után élőket, mindezek számára együttesen már kb. 300 ezer. S még a több mint 300 ezernyi önálló ipari vállalkozó, és kereskedő között is vannak, akik a „művelt középrendhez” számíthatóak.³⁰ Belátható, hogy ha – mint ezt joggal feltételezzük – ezek a társadalmi csoportok elsősorban a kb. 190–200 ezernyi magyar nyelvű nagy

²⁶ BALLAGI, A *Protestáns naptár ügyében*. Vasárnapi Újság. 1855. 168.

²⁷ A *Hölgfutár* híradásai alapján.

²⁸ Az *István bácsi naptárának* példányszámai így alakultak: 1856: 25 000; 1857: 16 000; 1858: 14 000; 1859–67: 12 000; 1868–73: 10 000.

²⁹ Kalauz, 1858. 2. félév. 143.

³⁰ KELETI Károly műve (Hazánk és népe. Pest 1871. 387.) nyomán.

és közepes naptárból vásároltak, akkor kevés ilyen naptár juthatott a szorosabban vett nép, kiváltképpen a parasztsorban élő népesség kezébe. A múzeumokba begyűjtött több mint száz közepes naptárt a bejegyzések tanúsága szerint papok, tanítók, gazdatisztek, falusi értelmiségiek, kisebb úri birtokosok, mezővárosi iparosok és parasztpolgárok használták.

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek bizonyítják, hogy a közepes naptárak valóban eljutottak a szűkebben vett néphez is. Elsősorban a harmadikként említett terjesztési forma, a vidéki értelmiségiek önzetlen, vagy némi részesedésért végzett népművelő célú terjesztő munkája révén. A szutori lelkész pl. arról számolt be a Kalauzban, hogy a 365 lelkes községben 1855-ben 30 példány Protestáns naptárt, 1856-ban pedig 20 db Protestáns naptárt és 20 db István bácsi naptárát adott el.³¹ Ily módon kerülhetett az István bácsi naptárának 1859-es példánya Benedek Elek szüleihez, ahol mint Elek apó leírja, igen nagy becsben tartották.³² Ezek az akciók azonban szétszórtak voltak, s átfogó, tömegesebb eredménnyel nem számolhatunk.

A parasztság ezeknek a naptáraknak nem vált rendszeres vásárlójává. Hiszen jószerivel még rendszeres naptárszükséglete is éppen hogy kialakulóban volt. Az emlegetett Szutoron pl. az újdonság hatásának elmúltával a következő évben, 1857-ben már ahhoz a fogáshoz kellett folyamodni, hogy aki befizette az egyházi járandóságát, az ingyen kapott egy olcsó Házi naptárt. Az 1859-ben született Benedek Elekék házában gyermekkorában, az író emlékezete szerint csak egy naptárpéldány volt, az említett István bácsi naptára. Pedig atyja, az öreg Huszár Benedek János nem közönséges jobbágyparaszt volt, hanem szabadrendű székely származék, saját lován szolgáló primipilus, a falu első gazdája. A hatvanas évtized vége felé már lanyhul s lassan meg is szűnik a naptárak nép közötti terjesztésére indított értelmiségi mozgalom, s a kalendárium terjesztésében, vásárlásában tisztán a piaci viszonyok válnak uralkodóvá.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a közepes naptárak közönsége részben ugyanazokból a társadalmi rétegekből verbuválódott, mint a nagy naptáraké, de e közönségnél társadalmilag és művelődésileg lejjebb álló csoportokhoz is eljutott. A közepes naptárak olvasói papok, tanárok, tanítók, gazdatisztek, vidéki kisértelmiségiek, úri birtokosok, mezővárosi iparosok, parasztpolgárok, s a paraszti sorban élők jözzül az érdeklődőbbek, kiknek egy része valamilyen kiváltságolt rétegből származott (kisnemesek, kunok, székelyek stb.). Az olvasókörök, és egyletek, a kölcsönkönyvtárak ezekből a naptárakból is vásároltak. A közepes naptárak olvasóközönsége tehát részben azok közül került ki, akik ha rendszertelenül, véletlenszerűen, s nem is nagy intenzitással, de valamilyest mégiscsak kapcsolatban álltak már a magas kultúrával is. Ezt a kapcsolatot éppen ezek a kalendáriumok is közvetítették. Az olvasók másik, kisebb része a tradicionális paraszti kultúra határzónájából jött, esetleg egyenesen a tradicionális paraszti kultúrából, s éppen csak kilépett a szóbeliségből. Ezeknek az olvasóknak a magas kultúrával kevés volt a kapcsolatuk. Legfeljebb vásári ponyvairodalmat olvastak, esetleg a „népirodalom” termékeit, Majer István tanácsadó könyvecskéit, aranyszabályait, Boros Mihály „András szolgálgeény” vagy „Boldogfalva” című munkáját stb. Számukra a közepes naptárak egy vékonyka csatomán a magas kultúra bizonyos elemeit is közvetítették.

³¹ SIMON Sámuel, *Hogyan kell a népet olvasásra bírni*. Kalauz, 1858. 13. sz. 193.

³² BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem*. Bp. 1920. I. 60.

Jóllehet a közönségnek ez utóbbi köre nem volt nagy (különösen a parasztság tömegeihez képest), e naptárak és más hasonló olvasmányok hatását nem kell lebecsülnünk. Azért sem, mert jó néhány családnál fontos indításokat adtak. Elég csak Benedek Elekre emlékeztetni, aki mint meghatározó olvasmányt említette az István bácsi „jóízű, becsületes, tanulságos” történeteit, s az András szolgálégynt.

A *naptárak tartalma* megfelelt azoknak a célkitűzéseknek, amelyeket a szerkesztők bemutatásánál említettünk. Az István bácsi naptára volt az, amelynél a szerkesztő jobban számított és gondolt a szorosabb értelemben vett népre. Valóban népszerűen megírt, felvilágosító, népművelő naptár volt. A korra jellemző tipikus népirodalmi kiadvány jól sikerült változata, igen gazdag tartalommal. Csak jelzésképpen a rovatcímek: Gazdák naptára, Gazdaasszonyok naptára, Helység Naptára, Népművelők naptára, István bácsi kirándulása a hazában, István bácsi Budapesten, István bácsi a nagyvilágban, a természet országában, az erkölcsi világban, Művészet és iparvilág.

A Protestáns naptár nem volt ennyire sokoldalú, s inkább a „középrendből” való, „műveltebb protestáns családokra” számított a szerkesztő. Mindig volt benne egyháztörténet és portrék nevesebb egyházi személyiségekről. Boross Mihály az egyik legsikeresebb népirodalmi szerző vagy a jeles pedagógus Gönczy Pál szinte minden évben írt bele nevelési kérdésekről. Hasznos rovata volt az olvasási kalauz, amelyben az előző év különböző irodalmi és tudományos kiadványait ismertették elég szakszerűen. Színvonalas szépirodalmi anyagáról majd még külön szólunk. Mindkét naptár tartalmazott rövid tiszti tárat is, de általában a közepes naptárak nem közölték a gyakorlati tudnivalóknak, információknak olyan gazdagságát, mint a nagy naptárak. Mindamelllett mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos tanácsok, tudnivalók mindig, mezőgazdasági gépismertetések gyakran voltak ezekben a naptárakban is.

„Szoktató irodalom” a naptárakban

Az országosan ismert céhbeli írók szépirodalmi írásait is közlő, nagy és közepes naptárak évenkénti összes példányszáma már az 1850-es évek második felében 50–60 ezer körül mozgott, s a következő évtizedben ezt is felülmúlta. (A közepes naptáraknak csak egy része tartalmazott színvonalas irodalmi anyagot.) Ezek a naptárak évről évre jelentek s bár vásárlóközönségük nem volt teljesen változatlan, nagy többségük évről évre rendszeresen vásárolt valamilyen, irodalmi anyagot is tartalmazó naptárt. A nagy naptárakban kb. 50–100 oldal terjedelmű szépirodalom volt, a közepes naptárakban pedig 30–50 oldal.

Érdekes módon a színvonalas szépirodalom kalendáriumi közlésének, mint az ízlésfejlesztés, ízlésnevelés eszközének a korban nem volt olyan izmos ideológiája, mint a kalendáriumi ismeretterjesztésnek, felvilágosításnak. Tudomásul vették aényt, amit ma úgy látunk, hogy az irodalom sem azelőtt, sem azóta nem játszott ilyen nagy szerepet a magyar naptárakban, s az élő irodalom ilyen nagy hányada csak e két évtizedben jelent meg a kalendáriumokban. Tudomásul vették, mint a sajátos helyzet következményét, de nem nagyon örvendeztek. A Pesti Naplóban olvashatjuk 1854-ben: „úgy látszik a magyar közönség részvétlensége naponként alsóbb osztályt jelöl ki az irodalomban írói számára,

hol azok kénytelenek szellemi termékeiket áruba bocsátani”.³³ A Pesti Hölgy Divatlap 1864-ben keserűen írja, hogy a kalendáriumok „a közönség irodalompartolásának csaknem egyedüli bizonyosságai”. Arany is iróniával szól Árkádia-féle című versében a közönség ilyesféle magatartásáról:

„Pártolnám az irodalmat
Minden új év kezdetén;
Egyszer igaz: hanem elég
Egy sütejből egy lepény.
Kis áldozat a hazáér’
Meg nem árt:
Megszörözném minden évre
A naptárt.”

Tompa Mihály, aki igen sokat szerepelt kalendáriumokban, 1856 júniusában így panaszkodott Aranyinak: „életem van keserítve az 1857.-iki naptárak által már jóelőre.” Majd később reménykedve írta szintén Aranyinak: „Talán elsül összes költeményeim kiadása... legalább kiszabadulok a kalendárium formátumokból.”³⁴ Kemény Zsigmond pedig a „Szellemi tér” című cikksorozatában azzal kezdi az olvasóközönség osztályozását, hogy kirekeszti belőle azokat, „kik csak kalendáriumot és ponyvára szánt műveket vásárolnak”.³⁵

Ma úgy látjuk, hogy az itt elemzett naptárak 30–100 oldalas szépirodalmi anyaga, amely 50–60 ezer példányban talált évenként vevőre – s valószínűleg a vevők számának többszöröse olvasta – nagyon fontos szerepet játszott az olvasóközönség kiterjesztésében, sőt ízlésének emelésében is. Ennek a közönségnek egy része a régi típusú naptárak olvasóinak tömbjéből a kultúra alacsonyabb szintjéről jött, abból a hagyományos ízlésű tömegből, amely a XVIII. századi népszerűeket és utódaikat olvasta. Ha olvasta, mert olvasása is ritka, rendszertelen és alkalmyszerű volt. Ők azok, akikről Kemény azt írta, hogy olvasóközönségnek alig járják meg. A közönség más részének a vegyületes polgáris elemeknek a kultúrája is nyers volt és kialakulatlan. S akadtak olyan olvasók, akik alig léptek ki a szóbeliségből. A Kazinczy utáni új irodalom egy meglehetősen vékony olvasórétegé volt. A Petőfi–Arany-féle népies költői forradalom robbanásszerűen terjesztette ki a megújult magas irodalom iránt érdeklődők táborát. Ennek a kiszélesedett tábornak a kis példányszámú szépirodalmi jellegű lapok mellett olvasmányanyagot rendszeresen lényegében ezek a kalendáriumok juttattak. Évente ugyan csak 50–100 oldalt, de azt rendszeresen, s nagy példányszámban. Tudjuk, hogy az önálló szépirodalmi kötetek is milyen csekély számban keltek el. Arany Kisebb költeményei 1856-ban hatalmas siker volt, s mégis csak 2000 példány fogyott el belőle.

Ezért a kalendáriumi szoktató irodalomnak (accustoming literature) óriási jelentősége

³³ Pesti Napló, 1854. 5. sz.

³⁴ Arany János *Levelezése Iró-Barátaival*, szerk. ARANY László Bp. é. n. (1888) Tompa M. – A. J.-nak 1856. jún. 17. és 1856. jún. 4.

³⁵ KEMÉNY Zs., *Élet és Irodalom*, i. m. 226. E cikkek írása idején, 1853-ban azonban Kemény a jobb irodalmi anyagot közlő kalendáriumoknak még csak első kezdeményeit ismerhette.

volt. Ezt már néhány kortárs is észrevette. A Vasárnapi Újság így írt 1860-ban: „az irodalom ez ága hatalmas eszköz arra nézve, hogy a néppel az olvasást megkedveltesse s többre vágyóvá tegye. Sok magyar családot tudunk, kiknek könyvtárok az évenkénti naptárból állott, s az a csekély szépirodalmi rész, mi ezekben foglaltatott, gerjesztette fel bennük a több szellemi táplálék iránti vágyat, s most már az irodalom legbuzgóbb pártfogói.”³⁶ Erre a folyamatra utal Mikszáth, amikor „Az én halottaim” című elbeszélésében azt írja: „A Kassai Kalendárium, amelynek rendesen szög volt ütve minden nemesi házban az ajtó fölött, megértve azt a szégyent, hogy keveselni kezdték imitt-amott. A közönség neki-vetette magát az olvasásnak.” A debreceni Telegdi cég könyvelésében is rengeteg olyan vásárlót találunk az ötvenes években, akik eleinte egyedül ezeket a naptárakat vásárolták.

E naptárak az élő, színvonalas irodalom eleven fórumai is voltak. A műfajban az első Müller Gyula 1852-es Nagy naptára. A Hölgyfutár úgy harangozta be ezt is, majd a Jókai szerkesztette Országos naptárt is, hogy gazdag szépirodalmi tartalmuk miatt almanachnak is beillenek. S valóban ekként is működtek. Így vásárolták Debrecenben azok a helybeli és vidéki olvasók, akik már egyéb színvonalas irodalmat is elég rendszeresen vásároltak. Balogh István református szuperintendens és Révész Imre balmazújvárosi lelkész egy-egy évben 4–5-féle ilyen naptárt beszereztek. Dragota Ignác Úr, tekintélyes kereskedő és Komlóssy Karolina kisasszony pedig – ahogy egymás után jelentek meg az új naptárak szeptembertől decemberig – 8–10-félé nagy és jobb közepes naptárt is megvettek, mint valami revüt vagy folyóiratot.

A kalendáriumnak az irodalmi életben betöltött új szerepe, a kalendáriumok olvasói, az irodalom új közönségének izlése vissza is hatott az irodalomra. Finomabb elemzés kimutathatná a visszahatás mibenlétét is. Mi most csak a naptárakban szereplő írók, költők nevét gyűjtöttük ki, s az előfordulások gyakoriságát állapítottuk meg. Jegyeztünkben azok nevét közöljük, akik 1850 és 1870 között ötnél többször szerepelnek.³⁷ Teljes listánkon többször vagy kevesebb-szer minden akkor élő, országosan csak kicsit is ismert író szerepel, kivéve Kemény Zsigmondot és Eötvös Józsefet. Szerepelnek benne neves s kevésbé neves írók, a petőfieskedők, az Arany-iskolához tartozók, idősebbek és fiatalabbak. Amennyire át tudtuk tekinteni, az európai irodalomban pártját ritkítja ez a jelenség, hogy a kalendáriumok tartósan, majd két évtizedig ilyen jelentős szerepet töltenek be az irodalmi életben.³⁸

Figyelemreméltó, hogy nálunk Tompa és Jókai a listavezetők. Tompa a legtipikusabb alakja ennek a kalendáriumbéli szépirodalomnak. A 16 év alatt, amíg publikálhatott ezekben az orgánumban, 35 verse, többnyire regéje jelent meg bennük, negyedrét

³⁶ *Naptárideál 1861-re*. Vasárnapi Újság 1860. 589.

³⁷ Tompa Mihály; 35-Jókai Mór; 35-Tóth Kálmán; 27-Szász Károly; 22-Petőfi Sándor; 21-Bernáth Gáspár; 21-Lauka Gusztáv; 19-Lévai József; 17-Arany János; 16-Lisznai Kálmán; 16-Losonczy László; 16-Thaly Kálmán; 14-Erdélyi János; 12-Degré Alajos; 12-Vajda János; 11-Vadnai Károly; 11-Medgyes Lajos; 10-R. Sztarmáry Károly; 10-Vas Gereben; 10-Vahot Imre; 9-Remellay Gusztáv; 9-Mentovich Ferenc; 8-Tóth Endre; 8-Vértesi Arnold; 8-Szelestey László; 7-Tolnai Lajos; 7-Császár Ferenc; 6-Balázs Sándor; 6-Boross Mihály; 6-Dalmady Győző; 6-Zalár József; 6-Szőlősi Benő; 6-

³⁸ Kicsit talán hasonló a helyzet Franciaországban, ahol éppen ekkor szintén találunk neves írókat – mint Lamartine és Arago – a kalendáriumszerkesztők között. Sőt, állítólag mintájuk hatással volt a magyar szerkesztőkre.

formátumban, kb. 60 oldal terjedelemben. Ez felér egy 5–10 ezres példányszámú önálló kötettel. Tompának majdnem minden évben legalább két verse jelent meg naptárban. Tompa ebben az időben nagyon népszerű költő volt. Főleg a vidéki kisértelmiség, kisnemesség, a kisebb vagy közepes műveltségű olvasók kedvelték. Naptárbéli szereplése is adalék ahhoz, hogy a vidéki olvasók körében milyen fontos ízlésformáló, átvzető szerepet töltött be.

Arany János 16 közléssel szerepel a nagy és közepes kalendáriumokban. 1852 és 1860 között napvilágot látott verseinek negyedrésze, e naptárakban vagy ezzel rokon kiadványokban, népkönyvekben, néplapokban jelent meg. Van azonban két esztendő – 1854 és 1855 – (ekkor egyébként kevés verset írt és publikált), amikor különösen magas a naptárban, népkönyvben megjelent verseinek aránya (50%). Tudjuk, hogy Arany mindig rendkívül tudatosan döntött abban, hogy mit, mikor, hol jelentessen meg. Tudatos volt tehát az is, hogy népies, sokszor didaktikus magot is rejtő költeményeit mint pl. A JÓka ördöge, A bajusz, A hegedű, A fülemile, Az első lopás stb. ún. népkönyveknek és kalendáriumoknak adta oda közlésre. Különösen akkor nem csodálkozunk ezen, ha ismerjük azon 1847-től tett számos megnyilatkozását, amelyek azt bizonyítják, hogy milyen nagy gondja volt a közönség nevelésére. Arra, hogy a népies műköltészet minél szélesebb közönséghez jusson el, s fokként emelje a nép irodalmi színvonalát, nevelje ízlését, s felemelje a nemzeti irodalom értő közönségévé. Ezért alkotott közönségnevelő céllal átvzető, egyszerűbb szöveű néha kicsit didaktikus, de esztétikailag is vonzó műveket.

Sőt Arany, mint a valóság nagy ismerője, s a XVIII. sz. óta virágzó népszerű irodalom és ponyvairodalom hajdani buzgó olvasója kifinomult szociálpszichológiai érzékkel azt is tudta, hogy a néphez a ponyván lehet eljutni. Töprengett ezen s tett is kísérletet ebbe az irányba. Petőfinek írta 1848 ápr. 22-én: „Hiába írunk mi néverseket az Életképekben, hiába adunk ki pengőforintos Toldikat, stb., a népre nem hatnak.” Ezért gondolt később a ponyvai terjesztésre: „Avval a Toldi estéjével meg azt gondoltam, hé, hogy a másik Toldival együtt kinyomatom Váradon, népies kiadásban, elannyira, hogy a kettőt egy húszasért árulni lehessen, s akkor megindulok vele *vásárról vásárra*. Mit mondasz hozzá?” Ismeretes, hogy 1849-ben Debrecenben ponyva formátumban és ponyvai terjesztés céljával adta ki harcra buzdító költeményeit a vásári nagyközönség számára.³⁹ A bukás után a Toldi középső részét is népies eposznak tervezte, s ponyván akarta a nép között terjesztetni. Ezek után azon kell eltűnődnünk, hogy később vajon miért hiányoznak Arany versei a népkönyvekből, kalendáriumokból. Illetve amikor újra megjelennek ott, akkor azok már teljesen más jellegűek. Sőt, a dolgozat írójának még azt az outsider kérdésfeltevést is meg kell fogalmaznia, hogy mi volt az oka annak, hogy az irodalmias, almanach jellegű naptárakon túl, az egyébként megváltozó ponyvai olvasmányanyagban s az igazi nagy példányszámú, a nép alsó rétegei által vásárolt Bucsanszky naptárakban nem a megújult, népies irányzatú irodalom jutott uralomra? Mi az oka, hogy a ponyván nem Arany János népies költeményei híresültek el, hanem a Tatár Péter álnéven író Medve Imre sokszor sületlen regéi, ízetlen, döcögő alexandrinusai?

Hiszen Aranyra nyilván nem állnak azok az elmarasztalások, amelyeket a népnek szánt jószándékú irodalomról egész korszakunkban mindújra ismételték. Például 1862-ben

³⁹ Arany J. összes művei. Kr. k. XV. 201, 224, XIII. 96.

ezt írta Lévy: „alig találkozik közöttük ember, ki eszméit a munkás köznép között igazi egyszerűséggel érthetővé tudná tenni.” Schwarz Gyula 1869-ben írta: „Az ún. népies iratok többnyire népietlenek. Népiróinknak még mindez ideig nem sikerült ellopniok a nép gondolatával annak nyelvét is.”⁴⁰ Ez az a probléma, amit a modern kommunikációelmélet nyelvén úgy mondhatnánk, hogy a „feladó” és a „címzett” szemantikai univerzuma, s használt kódjaik eltérnek egymástól. Aranyban viszont meg lett volna a képesség ennek áthidalására, korrekciójára, s egy idő után mégsem törekedett rá. Kérdésfeltevésünkben természetesen van bizonyos naívság. Az okok részben kézenfekvők, s a ponyvai kiadás és forgalmazás természetéből logikusan következtek. Mindamelllett a teljesség kedvéért végig kell gondolnunk problémánkat az írói oldalról is.

Elkerülhetetlen, hogy ne szóljunk röviden Arany irodalomfelfogásáról, s arról, miként vélekedett a népiességről. Horváth János nézeteit továbbfejlesztve meggyőzően ír erről Barta János.⁴¹ Eszerint Herder indítása nyomán Arany az irodalomfejlődés romantikus organikus modelljét állította fel: népköltészet (szűkebb értelemben) – népies műköltészet – nemzeti költészet. Ez az egészséges fejlődés többek között az idegen iskolák miatt megszakadt, s azért a „népies műköltészetre a felfrissítés, a regenerálás, a normális útra való visszatérés feladata vár”. Irodalmunk most ebben a szakaszban van, s előkészíti az átmenetet a nemzeti költészetre. Arany „irodalom-pedagógiai tevékenységének folyton megújuló leckéje: mit hogyan tanulhat a népies műköltészet a szűkebb értelemben vett népköltészettől, mi egyáltalán az ilyen költészetnek a célja.”

A népies műköltészet lényegét illetően ez az elméleti váz mindvégig megvan Aranynál. A konkrét utakat, változatokat illetően s főleg a lehetséges közönség vonatkozásában azonban voltak elmozdulások, útkeresések. Az évtizedfordulóig visszatekintve azt írja: „Nem volt tiszta dolog; a nép számára írassanak-e ily költemények”, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje.”⁴² 1861-ben a Millien-bírálatban a francia Bernard nézeteiről írva szintén említést tesz az útkeresésről: „Azt mondja mind a világ által így van föltéve s elfogadva a probléma: oly költészetet hozni létre, mely egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemnek. Volt idő, mikor nálunk is ilyes valamit képzeltek el a népies irány feladatául: midőn a ponyvairodalom regenerációja látszott lenni végcélja a költészetben megindított átalakulásnak.”⁴³ Akkortájt, 1852 végén vélte úgy Kemény, hogy „Meggzúnt a korlát, mely kétfelé választotta, mely két tömbbe állítja a ponyva és a szalon-asztal számára készített dalokat.”⁴⁴ S akkor 1852–53-ban állította ki Bucsányzky a ponyvára Tóth Kálmán Kinizsi Pál című népies hangú elbeszélő költeményét. A népies műköltészetben belül tehát volt egy olyan irányzat, amely a köznép felé fordult, mint közönség felé. Ez Aranytól sem volt teljesen idegen. De mik voltak az elvárások, követelmények ezzel az irányzattal szemben? Arany későbbi megítélése szerint „... Épületes

⁴⁰ LÉVAI József, *Néplapok és népszerű nyelvezet*. Napkelet, 1862. 16. sz. 241. SCHWARZ Gyula, *A közoktatásügy reformja, mint politikai szükséglet*. Pest, 1869. 227.

⁴¹ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*. in *Tanulmányok*. 1956.; BARTA János, *Arany János és a XVIII. század*. (Adalék Arany irodalomszemléletéhez) in *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 248–49.

⁴² ARANY J. *Népiességünk a költészetben* in Kr. k. XI. 380.

⁴³ ARANY J., *Millien: La moisson* in i. m. 175.

⁴⁴ KEMÉNY Zs., *Élet és irodalom* i. m. 130.

históriákat kívántak a nép számára sokszor a legprózaibb iránnyal ... irányköltészetet akartak.⁴⁵ „Nagy rész költészet örve alatt józan, életrevaló tanulással vagy politikai bölcsességgel szerette volna tömni a népet.”⁴⁶ Ennek a népirodalmi irányzatnak – amelynek auklérista, s nemzeti romantikus eszmei alapjairól már írtunk – az igényei némi nyomot hagytak Arany munkálkodásán is.⁴⁷ Valószínűleg azonban kezdettől ellenérzései lehettek a didaxis túlhajtása, esztétikumot romboló hatásai ellen. Felüdülésünkre álljon itt egy példa arra, miként léptek fel ezek az igények vele szemben is! Tompának írta: „... Pesten, a Komlóban, rám mász Török János, szorongatja a karomat válltól könyékig, teszi a szépet ... stb. mi sül ki belőle? Felelet: egy felhívás: írjak az Igazmondó naptárba egy verset, mely magába foglalja Nagy Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtsé ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, műveltsége stb. teszi. Ez a feladat.”⁴⁸

Arany elvetette, kirostálta ezt a közvetlenül tanító, eszmehirdető irányzatot még magasabb szintű, kifinomult változatában is. Sokat vívódott, töprengett, kísérletezett, míg a Millien-bírálatban már elvi igénnyel fogalmazta meg: „Nem is oda fog a – hibásan úgynevezett – népköltő törekedni, hogy a vásári közönség számára vastagon szájbáragott történeteket és dalokat írjon: e tatárpéteres multság nem fér össze a költészet magas céljaival.”⁴⁹ Mint nagy művész nem mondhatott le a „nehéz” szépség megvalósításáról, az egzisztenciális mélység igényéről. „Az eszmei-történelmi, jellem- és sorsproblémákkal” viaskodva a népies műköltészet eszközeivel megteremtett művészet „már valójában nem egyszerűséget, hanem egyszerűnek álcázott mélységet” jelentett.⁵⁰ Így jutott el a Millien-bírálat következő eszmeifuttatásához: „a költészetet élvezheti ugyan a nagy, a legnagyobb közönség is, ha tárgy, forma és nyelv neki való: hanem ez élvezés ritkán tiszta, esztétikai kútfőből ered: többnyire igen nagy része van benne a poézis lényegére nézve külső, mellékes, alárendelt dolgoknak; úgyhogy azt, ami benne költői, mindenkor csupán az aránylag kicsiny, finomabb ízlésű közönség élvezi. Felhagy eszerint a törekvéssel, hogy minél nagyobb sokaságnak tetsző dolgokat írjon; célja mint minden valódi költőé, egyedül a szép felé irányul.”⁵¹ Így vélekedett tehát ez a demokratikus gondolkozású, de *autonóm művész*. Nem mondott le a közönség neveléséről, emeléséről sem, de azt egy szinttel magasabban akarta folytatni. Ennek része volt az is, hogy 1861–63-ban a legrangosabb de ugyanakkor tízezres példányszámú Emich-féle naptárban

⁴⁵ ARANY J., *Népiességünk a költészetben* in *Kr. k.* XI. 380.

⁴⁶ ARANY J., *Töredékes gondolatok I.* in *Kr. k.* XI. 549.

⁴⁷ Talán magára is gondolt, amikor azt írta: „az eposz, ha olykor megszólalt, a múlt és a jelen minden bölcsességét fejébe akarta verni a népnek.” A megelőző mondat igealakjai mindenesetre többes szám első személyűek. *I. m.* 549.

⁴⁸ *Arany J. Lev. Íróbarátaival, i. m.* 295. Arany J.–Tompá M.-nak 1853. máj. 23. Arany végül nem készítette el a megrendelt művet, bár nagy elméiéllel évődtek Tompával, hogy miként kellene teljesíteni a feladatot: „Ha lehet Lisznyait fogom utánozni, csapok oly bombasztokat, hogy csak úgy bámul belé a bölcs kalendárium.”

⁴⁹ ARANY J., *Millien: La moisson.* in *Kr. k.* XI. 175.

⁵⁰ BARTA János, *Bevezetés Arany János „Toldi”-jához* in *Évfordulók.* Bp. 1981. 14–15.

⁵¹ ARANY J., *Millien: La moisson* in *Kr. k.* XI. 175.

jelentek meg nagy, hazafias, egzisztenciális mélységeket megjáró versei, mint a Széchenyi emlékezete, a Rendületlenül és a Magányban.

A nagy naptárak a kiegyezést követően is hoztak irodalmi anyagot, sőt jelentős írókat is közöltek, mégis e naptáraknak az irodalmi életben betöltött szerepe fokozatosan csökkent. A hetvenes években három olyan kalendárium jelent meg, amely irodalmi szempontból jelentősebb volt: Az Athenaeum nagy képes naptára, Beöthy Zsolt szerkesztésében, az Áldor Imre által szerkesztett Franklin nagy képes naptára és Kiss József Zsidó évkönyve. Ekkoriban s később is találunk más ismertebb írókat is a naptárszerkeztők között, de naptáraik vagy csak egy-két évig jelentek meg, vagy többnyire humorisztikus naptárak voltak. Olyan naptárak mint az Athenaeum nagy képes naptára vagy később a Pesti Hírlap naptára továbbra is rangosabb irodalmat közöltek. Ezek számontartott publikációs lehetőségek voltak kivált kezdő íróknak. Krúdy alteregója, Józsiás úr pl. a Hét bagolyban az 1890-es években szomorúan nézegette a Nagy Athenaeum Naptárt „amelyből ez évben kimaradt beszélye, holott tavaly felvette a szerkesztő.”⁵² Az olvasóközönségnek is volt egy olyan része, főleg a vidéki középosztályból, mely részben e naptárakból és lapokból élvezte a szépirodalmat. Mégis magában az irodalmi életben, az irodalom létezés módjában már közel sem játszották a naptárak azt a szerepet, mint a részletesen tárgyalt két évtizedben. Még volt néhány kísérlet kifejezetten irodalmi jellegű naptár kiadására, mint pl. az 1890-ben induló Szalon naptár vagy a Mikszáth Almanach, de már a két világháború közötti olyan vállalkozások, mint az „Est hármaskönyve” valóságos irodalmi almanachok voltak s a kalendáriumhoz, a kalendárium létezés módjához már semmi közük nem volt.

Gábor Kovács I.

CALENDRIER ET EMBOURGEOISEMENT

(Quelques types de la littérature de calendrier aux années 1849–1867)

Certains types de la littérature de calendrier des années 1849–1867 sont présentés dans l'étude dans un approche historio-culturo-sociologique. A l'époque, les calendriers sont parus en Hongrie dans un nombre de 500 000 exemplaires par an, et sont arrivés à chaque troisième famille hongroise. L'idée, venant des Lumières, par laquelle, de cette publication très répandue on doit profiter, comme moyen de civilisation pour les buts de l'embourgeoisement, s'est fait très vite accepter.

L'étude examine les buts des types destinés „aux couches de culture plus élevée”. Elle tend à présenter la réalisation du calendrier, moyen de communication. Elle analyse les différentes couches des lecteurs, suivant les types, présente les éditeurs, rédacteurs, le moyen de la vente. L'auteur présente les quatre éléments décisifs du calendrier: la partie de calendrier dans le sens propre du mot, la partie instructive, l'orientation sur l'année précédente, et finalement le chapitre de „littérature amusante”. Son analyse examine les fonctions des différents éléments du contenu, les effets éventuels aux lecteurs, leurs rôles au service de l'embourgeoisement.

Il présente de manière plus détaillée le rôle de la littérature amusante, qui n'était jamais aussi important en Hongrie en tant que „littérature d'initiation”, dans l'existence de toute littérature.

⁵² KRÚDY Gyula, *Hét bagoly–Boldogult úrfikoromban*. Bp. 1963. 68.